

छत्रपती शिवाजी राजांच्या उभारणीत जिजाबाईचे योगदान

सुमन केंद्रे

Ph.D., संशोधक विद्यार्थीनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे,

प्रस्तावना :-

प्राचीन इतिहासाचा विचार केला तर स्त्रियांना वैदिक काळात शिक्षण घेण्याचे विवाहासाठी जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. म्हणूनच त्या काळात गार्गी मैत्रयी सारख्या विदुषिका होऊन गेल्या. पण नंतरचा उत्तर वैदिक युगाचा काळ बघितला तर मात्र स्त्रियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. कारण तिच्यावर अनेक बंधने लादली गेली. मध्ययुगाचा काळ तर स्त्रियांसाठी शाप ठरला. कारण या काळात मुस्लिम आक्रमणे होत होती. मुलींच्या इभ्रतीची काळजी म्हणून बालविवाह, बहुपत्नीविवाह याच काळात उदयास आले. स्त्रीरक्षण हा यापाठीमागचा हेतू होता.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांवर असे अनेक बंधने असली तरी अनेक स्त्रियांनी आपली कर्तबगारी त्या त्या काळात दाखवून दिलेली आहे. त्यामधील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व म्हणजे राजमाता जिजाबाई होय. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील श्रेष्ठ नारी, सहयाद्रीच्या कुशीत स्वराज्याचे मंदिर शिवाजींच्या नेतृत्वाखाली उभे करण्यासाठी धडपणारी व शिवाजींचे चारित्र्य घडविण्यात मोलाची जबाबदारी राजमाता जिजाऊंनी पार पाडली. अशा या जिजांमतेचे शिवाजी राजांच्या जडणघडणीतील कामगिरीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधनात केला आहे.

बालपण :

राजमाता जिजाऊ यांचा जन्म १५९५ मध्ये झाला. निजामशाहीचे एक श्रेष्ठ सरकार लखुजी जाधवराव आणि त्यांची पत्नी महाळसाबाई यांच्या पोटी जिजाबाईंचा जन्म झाला. लखुजी जाधवराव व मालोजीराजे भोसले हे दोघेही निजामशाहीचे सरदार होते. इ.स.१६०५ मध्ये जिजाबाईंचा विवाह शहाजीराजांशी संपन्न झाला. विवाहनंतरची त्यांची काही वर्षे आनंदात व सुख समाधानात गेली.

पण नंतर जाधव आणि भोसले घराण्यातील निर्माण झालेल्या वैरामुळे त्यांना बराच मनस्ताप सोसावा लागला. या वैराची सुरुवात निजामशाहीच्या दरबारातच झाली. खंडागळे नावाच्या सरदाराचा हत्ती उधळला. यातूनच दोन्ही घराण्यात चकमक होऊन लखुजीचा पुत्र दत्ताजी व शहाजी राजांचा चुलत भाऊ संभाजी मारले गेली. शहाजी व लखुजी यांच्यातही संघर्ष झाला. यावेळी लखुजी मोघलाकडे गेले. पुन्हा ते निजामशाहीकडे आल्यानंतर भर दरबारात लखुजी जाधवांचा खून करण्यात आला. या अशा अनेक घटना त्यांना त्रास देणाऱ्या ठरल्या. १६३० ते ३६ या कालावधीत त्यांचे जीवन अतिशय धावपळीचे गेले. बाल शिवाजीला घेवून त्यांना या किल्ल्यावरून त्या किल्ल्यावर सारखे फिरावे लागले. राजमाता जिजाऊंना ६ मुले झाली असली तरी त्यातील शिवाजी व संभाजी यांना सोडले तर बाकीचे अल्पआयुष्य ठरले. नंतर शहाजीराजे कर्नाटकात निघून गेले व ते दुसरी पत्नी तुकाबाई सोबत तेथे राहून लागले. त्यावेळी जिजाबाईंने शिवाजीला आपले सर्वस्व समजून त्यांना घडविण्याचे ठरविले. आईचा स्वाभिमान, धाडसीवृत्ती, निश्चयी स्वभाव हे गुण शिवाजी राजांमध्ये आले. तसेच शौर्य धाडस, सदाचार इ. गुणांचा विकासही त्यांच्यामध्ये झाला.

शिवाजी राजांवर संस्कार :-

थोर घराण्याचा वारसा लाभलेल्या जिजाऊंना लहानपणापासूनच मुस्लिमांच्या तत्वाचा व कुटील राजकारणाचा विलक्षण तिटकारा होता. म्हणूनच परकीयांच्या राजवटीमधून हिंदूंची सुटका व्हावी. त्यांना स्वातंत्र्य मिळावे, स्वकीयांचे राज्य स्थापन व्हावे. यासाठी त्यांची धडपड होती मुस्लिमांची कितीही सेवा करून त्याचे चीज होणार नाही हे त्यांना ठाऊक होते. म्हणूनच हे विचार त्यांनी बाल शिवाजीला दिले व त्यांच्या

ठिकाणी स्वातंत्र्य प्रिती निर्माण केली. थोडक्यात शिवाजींनी मराठ्यांचे स्वातंत्र्य राज्य निर्माण करावे. ही प्रेरणा शिवाजींच्या ठिकाणी निर्माण करण्याचे कार्य त्यांनी केले.

जिजामाता हया नैतिकदृष्ट्या सुसंपन्न होत्या. स्वधर्माचे रक्षण राजाने केले पाहिजे हा संस्कार जिजाबाईंनी शिवाजी राजांना दिला. त्यांनी रामायण व महाभारतातील कथा सांगून धर्माचे पालन करणाऱ्यांचा विजय व अधर्माने वागणाऱ्यांचा विनाश हे सूत्र बाल शिवाजींच्या मनावर बिंबवले. म्हणूनच पुढे महाराजांच्या कार्यास व चारित्र्यास धार्मिक व नैतिकतेचे अदिष्टान लाभले. त्यावेळी चोहीकडे मुस्लिमांच्या धार्मिक अत्याचारास ऊत आला होता. म्हणूनच त्यांच्यावर धर्मनिष्ठा स्वातंत्र्य लालसा याचे संस्कार जिजाऊने घडविले. हिंदू धर्म व देवदेवतांच्या जोडीला जिजाऊंनी स्त्रिया यांच्याबाबतही विशेष दक्ष देणे निर्णय याकडेही लक्ष दिले होते. म्हणूनच पुढे महाराजांनी स्त्रीयांचे रक्षण केले. एवढेच नव्हे तर अतिशय कठोर नियम तयार केले. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत महाराजांनी हिंदवी स्वराज्य उभे केले. या स्वराज्यात धर्म आणि नितिमत्ता यांना फार महत्त्व होते. कारण त्याचे धडे महाराजांना जिजाऊंकडून मिळालेले होते. आपल्या पुत्राने धर्मसिध्द राज्यसंस्था निर्माण करावी म्हणून जिजाऊंनी प्रत्यक्ष कृतीतून अनेक वेळा महाराजांना प्रेरणा दिलेली होती.

राज्यकारभार व राजनितीचे धडे :-

जिजाबाई ही स्वतंत्र वृत्तीची, धाडसी आणि निश्चयी होत्या. त्याकाळातील राजकारण त्यांनी जवळून पाहिले होते. त्यामुळे महाराजांना राज्यकारभाराचे पहिले धडे जीजाबाई व दादोजी कोंडदेव यांनी दिले. जहागिरीची व्यवस्था पाहत असताना जीजाबाईने अनेक तट्ट्याचे निकाल स्वतः दिले होते. त्यांनी वतने व देणग्या दिल्याचेही उल्लेख सापडतात. पुढे सुध्दा जेव्हा जेव्हा मोठ्या संकटात सामोरे जाण्याचा प्रसंग शिवाजी महाराजांवर आला तेव्हा ते आपल्या राज्याची सर्व व्यवस्था आपल्या मातेकडे सोपवून जात असत. आग्रा भेटीसाठी जाण्यापूर्वी राज्याचा सर्व कारभार त्यांनी मातेकडे सोपविला होता व तिच्या हाताखाली सर्व मंत्र्यांनी वागावे अशी अज्ञा केली होती. त्यावेळी महाराजांच्या अनुपस्थितीत स्वराज्याच्या कारभाराची घडी थोडीही विस्कटलेली नव्हती. आपल्या पित्याची व पतीची धोरणे व राजकारण त्यांना माहित होते. राज्यकारभारातील कौशल्य त्यांच्या ठिकाणी होते. त्यामुळे आपल्या मातेकडून राज्यकारभार व राजनितीचे धडे शिवाजी राजांना मिळाले.

शिवाजीने मराठ्यांचे राज्य स्थापन करावे. स्वराज्याची स्थापना करावी. सर्वांना न्याय मिळावा, स्वकीयांचे राज्य निर्माण व्हावे. या राज्यात सर्वांनी सुखाने, समाधानाने, आनंदाने रहावेत, अशी जिजाबाईची महत्त्वकांक्षा होती. त्यासाठी त्यांची धडपड होती. ही त्यांची महत्त्वकांक्षा व वैभवशाली स्वप्न साकार करण्याचे कार्य शिवाजी महाराजांनी जून १६७४ ला पूर्ण केले. मराठ्यांचा राजा "छत्रपती" झाला हे पाहण्याचे भाग्य त्यांना लाभले व जिजामातेची कामगिरी यशस्वी झाली.

निष्कर्ष :-

शिवाजी राजांनी हिंदवी स्वराज्य स्थापन करावे, ही राजमाता जिजाऊंची इच्छा होती. ते स्वप्न शिवाजी राजांनी पूर्ण केले. या पाठीमागे जिजाबाईंची प्रेरणा महत्त्वाची होती. कारण त्यांनी आयुष्यभर शिवाजीराजांना मार्गदर्शन करण्याचे काम केले. आई जिजाऊ ही शिवाजी महाराजांची शिल्पकार होती. तसेच संरक्षक व मार्गदर्शक होती. शिवाय महाराजांसाठी ती रक्षक देवता होती. म्हणूनच डॉ. बाळकृष्ण यांनी "जिजाऊचे शरीर स्त्रीचे पण बुद्धीमात्र पुरुषाची होती", अशी उपमा दिली आहे. शिवाजी राजांना घडविण्यामध्ये आई जिजाऊचा मोठा वाटा होता. म्हणूनच शिवाजी राजे शेवटपर्यंत आई जिजाऊचे निस्सिम भक्त म्हणून राहिले. आपल्या पुत्राच्या आयुष्यभर चाललेल्या संघर्षांत जिजाबाई या स्फुर्ती देणारी शक्ती ठरल्या. कारण शिवरायांसाठी त्यांची आई आयुष्यभर मार्गदर्शक, त्यांच्या तात्विक दृष्टीकोनाची गंगोत्री व त्यांच्या प्रेमाचे सर्वांत मोठे अधिष्ठान होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) वी.गो. खोबरेकर, महाराष्ट्राचा इतिहास भाग-१ (मराठा कालखंड), महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे.
- २) टि.के. बिराजदार, मराठ्यांचा इतिहास, शिवाजी आणि शिवकाळ, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, २०००.
- ३) कृ.अ. आचार्य व डॉ. भा.कृ. आपटे, मध्ययुगीन भारत, इ.स.१२०६ ते १७६१, साहित्यप्रसार केंद्र नेहरु मार्ग, सीताबर्डी, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९७८.
- ४) अ.रा. कुलकर्णी व ग.ह. खरे, मराठ्यांचा इतिहास भाग-१, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे.
- ५) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, राजवाडे लेखसंग्रह, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, पाचवी आवृत्ती २००१.
- ६) मदन माडीकर, मराठ्यांचा इतिहास, विश्वा बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद १९९८.
- ७) अ.रा. कुलकर्णी, शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती तिसरी २००४.
- ८) अ.रा. कुलकर्णी (संपा.), मराठ्यांचा इतिहास खंड-१ शिवाजी आणि शिवकाळ इ.स.१६०० ते १७०७, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली १९८४.